

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A mérséklés kifejezésének eszközeiről a magyar nyelvben

Az utóbbi években több dolgozatom jelent meg a Magyar Nyelvben az ún. lexikai fokozásról (vö. SZÉKELY GÁBOR, Az abszolút szuperlatívusz felszíni szerkezetéről: MNy. 1998: 334—8; A lexikai fokozás általános kérdéseiről: MNy. 2000: 296—310; A lexikai fokozás a magyar nyelvben:

MNy. 2001: 432—46). Egy nagyobb terjedelmű értekezésben pedig, amely önálló kötetként jelent meg (SZÉKELY GÁBOR, A lexikai fokozás. Bp., Scholastica, 2001.), megkíséreltem bemutatni a lexikai fokozásnak mint sajátos nyelvi részrendszernek a legfontosabb jellemzőit. Ezekben a tanulmányokban mindig a „felfelé fokozás” nyelvi eszközeit vizsgáltam, és csak a „nem összehasonlító fokozás” kérdéseivel foglalkoztam. Kétségtelen tény azonban, hogy „fokozni valamit ... lefelé is lehet” (PETE ISTVÁN, A mennyiségi viszonyok szemantikai rendszere: MNy. 1992: 425—43, 432). E dolgozatomban a lefelé fokozás magyar nyelvi eszközrendszerét kíséreltem meg bemutatni.

Amennyiben elfogadható az a megfogalmazás, hogy „a lexikai fokozás körébe a legkülönbözőbb szófajokhoz tartozó szavak által kifejezhető, intuitíve fokozhatónak tekinthető alapjelentésnél nagyobb mértékű, intenzívebben megjelenő jelentést jelölő nyelvi eszközök összessége tartozik” (SZÉKELY GÁBOR i. m. 2001. 8), akkor az is elfogadható, hogy a lefelé fokozás eszközrendszerének leírásakor az a feladatunk, hogy bemutassuk mindazokat a nyelvi eszközöket, amelyek arra szolgálnak, hogy a valamely alapjelentésnél kisebb mértékű, kevésbé intenzív jelentést fejezzenek ki.

Ismereteim szerint a lefelé fokozással sokkal kevesebben foglalkoztak, mint a felfelé fokozás kérdéseivel, és ennek a nyelvi jelenségnek tulajdonképpen általánosan elfogadott neve sincs. MELCSUK és ZSOLKOVSZKIJ a szemantikai szintézis első változatában ilyen paramétert nem említ. HELBIG az *Abschwächung* ('gyengítés'), illetve a *De-Intensivierung* szavakkal nevezi meg a jelenséget (vö. GERHARD HELBIG, Lexikon deutscher Partikeln. Leipzig, VEB Verlag Enzyklopädie, 1987.). PETE ISTVÁN idézett dolgozatában a *kicsinyítés* szót használja a lefelé fokozás megnevezésére (vö. i. m. 432), SZÜCS TIBOR pedig a „kicsinyító-gyengítő lefokozás”-t az Anti-MAGN szimbólummal jelöli (vö. SZÜCS TIBOR, Magyar—német kontrasztív nyelvészet a hungarológiában. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999. 183). Bár mind a *kicsinyítés*, mind a *gyengítés* szó, illetve az Anti-MAGN szimbólum használata is indokoltnak tűnhet, ellenérveket is hozhatunk fel velük szemben. A *kicsinyít/kicsinyítés* szavak az indokoltnál erőteljesebben utalnak a térbeli mértékcsökkenésre, holott a fokozás esetében nem erről van szó. Másrészt ezek a szavak mint nyelvészeti szakkifejezések foglaltaknak tűnnek (vö. *kicsinyítő-becéző képzők*). A *gyengítés* szó a magyarban inkább az *erősítés* szónak, nem pedig a *fokozás* szónak az antonimája. A német nyelvben a *verstärkend* — *abschwächend* szópár használata teljesen logikus, a magyar nyelvben viszont a *fokozás* — *gyengítés* pár nem ilyen egyértelműen szerencsés. A magyarban megítélésem szerint a *fokozás* szó legtalálhatóbb antonimája a *mérséklés* (vö. Magyar Szókincstár. Főszerkesztő KISS GÁBOR. Bp., Tinta Könyvkiadó, 1998.), ezért javaslom azt, hogy a lefelé fokozás jelenségét magyarul (*lexikai*) *mérséklés*-nek nevezzük. Ez az elnevezés a latin nyelv megfelelőinek vizsgálata révén is indokolható. A *kicsinyítés/csökkentés* szavak latin megfelelője (*deminutio* — vö. GYÖRKÖSY ALAJOS, Latin — magyar szótár. Bp., Akadémiai Kiadó, 1989.) ugyancsak „foglalt” (vö. *nomen diminutivum* = *kicsinyítő alak*). Nem foglalt viszont a *mérséklés* szó megfelelője: *moderatio*. A *mérséklés* paraméter jelölésére az Anti-MAGN szimbólum helyett célszerűbb lenne a MODER szimbólumot használni. Az Anti-MAGN szimbólum ugyanis azt sugallja, hogy a *mérséklés* a fokozáshoz viszonyítva teljes mértékben antonim, azzal szimmetrikusan ellentétes nyelvi jelenség, holott mint látni fogjuk, ez csak korlátozott mértékben van így.

Azt, hogy a *f o k o z á s* hoz viszonyítva a *m é r s é k l é s* „aszimmetrikusan antonim” nyelvi jelenség, a következőkkel bizonyíthatjuk: 1. Mérséklő kifejezések sokkal ritkábban fordulnak elő egy adott szövegben, mint fokozó értelmű szókapcsolatok. Mikszáth Kálmán „A néhai bárány” c. novellájában (Bp., Móra Könyvkiadó, 1960. 219—24) szövegszókként a következő fokozó értelmű szókapcsolatokat találjuk: *szilajon, zúgva vágtatott; nagy jégeső; felhőszakadás; egész csuda; milyen szépen; picike; egészen jól látszik; nagyon szerette; olyan türelmesen; búbanat; milyen szépen; nagyon anyás; olyan könnyedén; újdonság új; nagyon jól; nagyon becsurog; lassan-lassan*. Mérséklő kifejezést egyet találtam: *egy kis eső*. A „Szemeszter” c. kiadvány 2002. március 6-i számában fokozó értelmű szókapcsolatok: *szélsébesen; milyen reménytelen; szépséges; igencsak kü-*

lönös; rendkívül fontos; jelentősen nőtt; óriási felháborodás; nagyon gyakori; nagyon sok; túl sok; különösen sokat; igen fontos; igen egyszerű; egyedülállóan kedvező; jól bevált; túlságosan is sok; nagyon igyekszünk; hihetetlenül sok; erősen bízunk; nagy felháborodás; nagy nyomás; nagyon jelentősen megnőtt; igazán nagy; nagyon sok; nagyon jóban voltak; nagyon nagy kihívás; igazán sikeres; nagyon sokan. Ugyanebben a kiadványban mérséklést kifejező fordulatok: *kis tévedés; a legkisebb változatosság; leheletnyi hátrány.* 2. A szótározható, viszonylag állandósult fokozó elemek száma a magyar nyelv szókészletében meghaladja az ezerkétszázat. A mérséklés kifejezésére alkalmas hasonló jellegű nyelvi elemek száma alig éri el a százat. 3. A mérséklés kifejezésének eszközrendszere sokkal szegényesebb, sokkal kevésbé változatos, mint a fokozás kifejezésének az eszközrendszere.

A mérséklést kifejező szókapcsolatok kulcsszóból és mérséklő elemből állnak. Kulcsszónak nevezem a szókapcsolatnak azt a részét, amelynek jelentése mérsékelhető. A mérséklő elem a mérséklés tényét jelöli. A mérséklést kifejező szókapcsolatok lehetnek analitikus és szintetikus szókapcsolatok. Analitikus szókapcsolatoknak nevezem azokat a szókapcsolatokat, amelyekben a mérséklő elem önálló. Szintetikus szókapcsolatoknak nevezem a mérséklés kifejezésének azon eszközeit, amikor a kulcsszó és a fokozó elem az említett módon nem különíthető el, illetve egyáltalán nem különíthető el, csak az adott kifejezés jelentésének és egy másik lexéma, kifejezés jelentésének összehasonlítása révén állapíthatjuk meg azt aényt, hogy az adott lexéma, illetve kifejezés a másikkhoz viszonyítva mérséklést fejez ki.

A mérséklő elemek lehetnek határozószók (*alig, kevésbé, kevésbé, nemigen némiképpen, némileg, részben, részint, ügyel-bajjal* stb.), határozatlan névmások és azok határozói funkciót betöltő változatai (*valamelyest, valamennyire, valami, valamicskét* stb.), melléknevek és határozóként funkcionáló változataik (vö. SZÉKELY GÁBOR i. m. 31—2) (*meglehetősen/en/, gyenge/gyengén, finom/an/* stb.), határozói igenevek és velük alkotott kifejezések (*enyhén szólva, óvakodva, tartózkodva* stb.). Használhatók mérséklő lexémákként az *éppen hogy csak; a kisebb mértékben, kisebb fokban* kifejezések és a *nem annyira, nem éppen, nem olyan, nem olyan mértékben* típusú tagadó formulák, és ezek különböző változatai. Ez utóbbiakkal kapcsolatban megjegyzendő, hogy a kevésbé fokozó lexémához hasonlóan mind az összehasonlító, mind a nem összehasonlító fokozás kifejezésére alkalmasak: *Ez a csomag nem olyan nehéz. Jóska kevésbé okos fiú.* (nem összehasonlító mérséklés); *Ez a csomag nem olyan nehéz, mint az a nagy táska. Jóska kevésbé okos fiú, mint Pista.* (összehasonlító mérséklés). Ez nem jellemző minden mérséklő lexémára. A *Ma alig esik* mondatot nem folytathatjuk úgy, hogy **mint tegnap,* és az **Itt egy kicsit meleg van, mint tegnap* sem jól formált magyar mondat.

A kulcsszók szófajukat tekintve lehetnek igék (pl. *érint, érvényesül, hisz, megrázkódit*), főnevek (pl. *aggodalom, hasonlóság, nehézség, zavar*), melléknevek (pl. *komoly, ködös, komikus, stabil*). Egy határozatlan számnév (*néhány*) is betöltheti a kulcsszó szerepét.

Tipikus, viszonylag gyakran előforduló analitikus szókapcsolatok a következők: 1. a) a kulcsszó ige, a fokozó lexéma határozószó („...*halálisan idegesítette*...” — Mai lap 2001. május 21. 10: Crowe, a király; „...*alig ismert* reá...” — Gárdonyi Géza: Ida regénye. Magyar Hírlap — Maecenas Kiadó, 1993. 13); b) a kulcsszó melléknév, a fokozó lexéma határozószó („...*aritkásan felhős* égboltozat...” — Gárdonyi G. i. m. 37); c) a kulcsszó határozatlan számnév, a fokozó lexéma határozószó („...*alig néhány ujjnyi csücske fehérlett*...” — Gárdonyi G. i. m. 31); 2. a kulcsszó főnév, a fokozó lexéma határozatlan névmás („...*volt valami hasonlóság a kettőn*...” — Gárdonyi G. i. m. 35); 3. a kulcsszó főnév, a fokozó lexéma melléknév („...*kisebb-nagyobb nehézségekkel*...” — Mai lap, idézett szám, 13: Balaton Balázs: Ildikó azóta is repül). Tipikusaknak és gyakoriaknak tekinthetők azok a fordulatok is, amikor igék jelentését az *éppen hogy csak* lexémával mérsékeljük („...*csak éppen hogy megél*...” — Gárdonyi G. i. m. 22), illetve a formailag tagadó jellegű mérséklő lexémákkal alkotott szókap-

csolatok: „...nem nagyon komoly...” — Gárdonyi G. i. m. 41; „...a hajdani affér már nem nagyon foglalkoztatja...” — Mai lap, idézett szám, 20: jánossy: Tisztelet a győzőnek.

A szemantikai kérdéseket illetően megállapíthatjuk, hogy a mérséklő lexémák körében — hasonlóan a fokozó lexémákhoz — vannak olyanok, amelyek alapjelentésük szerint a mérték (*csekélyke, kis/kicsi, kis mértékben*), a minőség, tulajdonság (*csökevényes/en/, gyöngye, könnyű, ritkán*), és a mennyiség (*kevés/bé/sé*) kategóriákkal jellemezhetők. Nem találhatók azonban olyan mérséklő lexémák, amelyek a tér-idő, túlzás, hasonlítás szemantikai csoportokba lennének besorolhatók.

A szintetikus szókapcsolatokat illetően több viszonylag érdekesnek tűnő jelenségre érdemes felfigyelni: 1. A melléknevek körében a fokozás közismerten fokjelekkel is megvalósítható. A mérséklés nem. Egyes, ma már nem gyakori és nem produktív képzők azonban alkalmasak (voltak) a mérséklés jelölésére a melléknevek, olykor az igék körében. Dénes Gizella „Császármadár” c. novellájában (Móra Ferenc Könyvkiadó, 1992.) például ilyen kifejezéseket találunk: „...Az úrasszony gömbölyded, jóságos arcú, de meglehetősen sápadtas szenvedő tekintetű teremtés volt...” (5); „...Gyakran sírdogált is mély kétségbeeséssel...” (36). Gárdonyi Géza többször idézett művében találjuk: „...távolacska fekete, közelről szürke, nagyocska, nyugodt szem...” (41). A *gömbölyded, nagyocska, sápadtas* melléknevek, a *sírdogál* ige, sőt a határozószóból kicsinyítő képzővel alkotott *távolacska* is szintetikus mérséklő értelmű szókapcsolatoknak tekinthetők. 2. Az említett szavak természetesen a megfelelő alapszók szinonimái is. A mérséklést kifejezhetjük nem képzős szinonimákkal is, de ebben az esetben az a kérdés, hogy fokozásról vagy mérséklésről van szó. Ha ugyanis a *szép* szót tekintem kulcsszónak, akkor ehhez viszonyítva a *gyönyörű* használata fokozást jelent. Ha viszont a *gyönyörű* a kulcsszó, akkor ehhez viszonyítva a *szép* szó használata mérséklést jelöl. „Az antonímia körül szinonimák tömörülnek. Ennek következtében az antonimáknak és a szinonimáknak sajátos csoportjai figyelhetők meg” (B. A. ФЕДОСОВ, Различительные и объединительные признаки в системе антонимов, синонимов и антонимно-синонимических блоков: *Studia Slavica Hung.* 43. 1998: 67). Az orosz nyelvben pl. a *fehér* — *fekete* ellentétpár körül a következő fokozatok figyelhetők meg a *világos* > *sötét* irányban: *белоснежный* > *молочный* > *белый* > *меловой* > *белесый* > *светлый* > *серый* > *темный* > *черный* > *угольный* (uo.). A magyar szinonimákból is összeállíthatók ilyen sorok. A *hideg* és *meleg* körül például ilyen hierarchikus szinonimasor tömörül: *dermesztő* > *jeges* > *fa-gyos* > *hideg* > *hűvös* > *hűs* > *langyos* > *langymeleg* > *meleg* > *forró* > *égető* > *perzselő* > *rekkenő*. Természetesen nem mindig könnyű eldönteni, hol helyezkedik el a szinonima a sorrendben. Hidegebb-e vajon a *dermesztő*, mint a *jeges*? Gondot okozhat az is, melyik milyen összefüggésben használható. *Dermesztő hideg és dermesztő szél* is van. Használjuk a *jeges szél* kifejezést, de *jeges hideg* talán nincs. A fentiekhez hasonló szinonimasorok kialakulnak akkor is, amikor a sor egyik végét tagadó fordulat zárja le: *szakad (az eső)* > *zuhog* > *esik* > *csepereg* > *szemerkél* > *nem esik*. Ilyenkor azonban már nem a lexikai fokozás eszközrendszeréből kell válogatnunk, ha tovább akarunk fokozni, hanem a tagadás eszközrendszerének a köréből: *egyáltalán nem esik, a legkevésbé sem esik, a legcsekélyebb mértékben sem esik* stb. A tagadás nyomatékosításának a leírása külön feladatot jelent. 3. Lényeges különbség a fokozás és a mérséklés között az, hogy a fokozás az antonimapárokon „kívül”, a mérséklés az ellentétpárok közötti térben valósul meg, azaz például a *kicsi* és a *nagy* ellentétpár esetében akár merről indulunk el, előbb vagy utóbb eljutunk a másikhoz (*nagy, nagyocska, nagyobacska, kevésbé nagy, kevésbé kicsi, kicsi*), míg a fokozás esetében ilyen jellegű határok nincsenek.

A mérséklés éppúgy univerzális jelenség, mint a fokozás. A magyar nyelvre jellemző mérséklő elemekhez hasonló jellegűek figyelhetők meg az angol vagy a német nyelvben éppúgy, mint az orosz vagy a lengyel nyelvben. Valószínű, hogy bizonyos szavakat, kijelentéseket minden nyelven képesek vagyunk fokozni, nyomatékosítani, de mérsékelni, tompítani is. Feltételezhető, hogy a fokozás és mérséklés nyelvi jelenségei mögött éppúgy az emberi gondolkodásra általánosan jel-

lemző törvényszerűségek húzódnak meg, mint ahogyan az ellentétpárok mögött is (vö. DR. ROTT PÁL, *Kacagó biológia*. Kaposvár, 2001. 40). Az is eléggé egyértelműnek tűnik azonban, hogy az ember számára sokkal fontosabb a fokozás kifejezése, mint a mérséklésé, ezért (valószínűleg a magyarhoz hasonlóan minden nyelvben) lényegesen gazdagabb eszközrendszer alakult ki a fokozás jelölésének céljával.

SZÉKELY GÁBOR